

Ozana ALEXANDRESCU

Polihronioane dedicate unor domnitori și ierarhi români – o reevaluare –

În spațiul cultural sud-est european, muzica liturgică a ritului ortodox s-a transmis timp de peste 500 de ani prin intermediul manuscrisului. Culegerea de cântări - cartea-manuscris - în care se găsea repertoriul necesar tuturor oficiilor liturgice, a asigurat ființarea și continuitatea acestui tip de muzică. Deși tradiția orală a constituit o importantă modalitate de transmitere a artei muzicii din generație în generație, manuscrisul a reprezentat forma de teaurizare a repertoriului.

Spre deosebire de muzica liturgică a Occidentului european, care a fost tiparită începând cu secolul al XVI-lea¹, muzica de tradiție bizantină a continuat să fie notată de către copist până în secolul al XIX-lea².

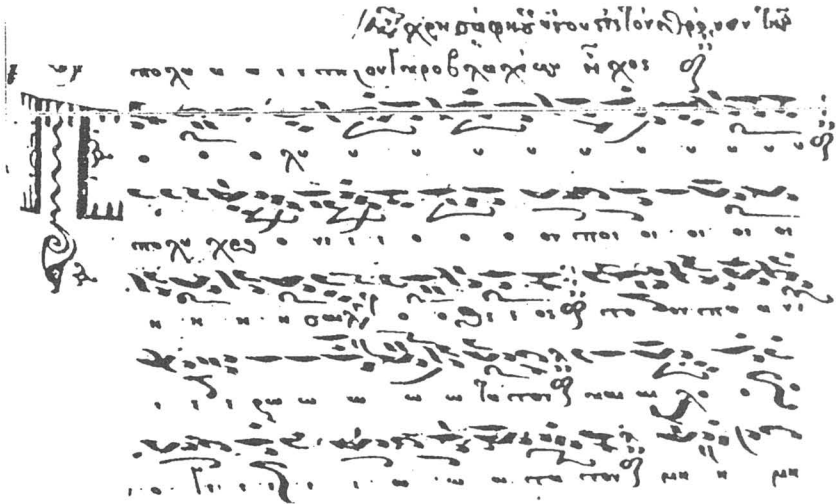
În timp ce o tipăritură prezintă în mod obligatoriu data și locul apariției, un manuscris păstrează în cazuri foarte rare însemnarea-colofon prin care se precizează data alcătuirii volumului, locul și eventual numele copistului. În consecință, pentru o perioadă deosebit de îndelungată de copiere manuală, datarea este foarte dificilă.

Unul dintre criteriile ce conduc la stabilirea datării se aplică categoriei de culegere Antologhion și este dat de includerea în volum a unor piese speciale. Până la căderea Imperiului Bizantin, aceste cântări erau aclamații pentru împărat și patriarhi. Ulterior, în timpul turcocrăției, aclamațiile au fost destinate în continuare patriarhilor și în țările române domnitorului și mitropolitului.

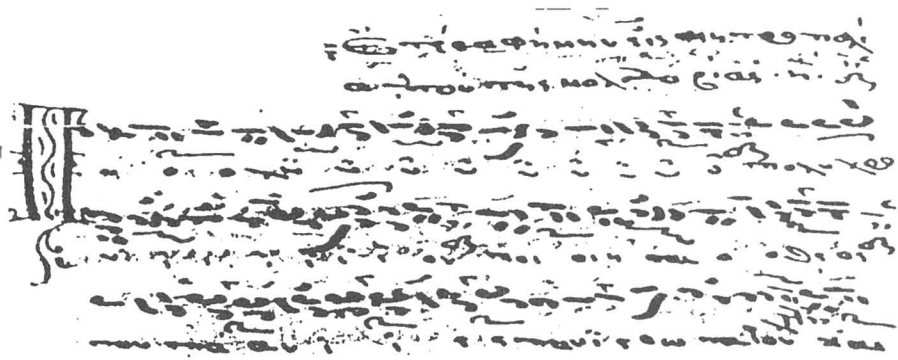
Pornind de la textul literar care începe cel mai adesea cu cuvintele Polyhronion (mulți ani), acest tip de cântare se numește polihronion; se utilizează de asemenea și termenii de evfimie și encomion. Deoarece în text se specifică numele personajului căruia îi este destinată piesa, identificarea personajului și stabilirea perioadei în care a deținut înaltul titlu orientează datarea volumului; în acest fel se consideră funcția de criteriu de datare a acestor piese specifice. În Antologhioanele foarte complexe sunt prevăzute polihronioane pentru toți cei patru patriarhi: cel de Constantinopol cu titlul de patriarh ecumenic, cel de Alexandria, de Antiohia și de Ierusalim (de ex. în fondul BAR București. Mss.gr.879 între f.256v-261 și 760 între f.268-274).³ În afara acestora sunt cuprinse evfimii și pentru alți ierarhi, cum ar fi mitropoliții de Nicomedia, Bithinia, Larissa și arhiepiscopul de la Muntele Sinai.

În prezentul studiu vom analiza doar piesele cu referire directă la țările române, respectiv polihronioanele dedicate domnitorului și mitropolitului, cu textul literar în limba greacă. Materialul documentar însumează 25 de manuscrise, 13 din România și 12 păstrate în colecții din Grecia (un manuscris se află în România pe microfilm, originalul aparținând Bibliotecii Regale din Copenhaga, Danemarca); în cele 25 de volume am identificat 12 piese distincte, după cum a reieșit în urma cercetării comparate.

MS. EBE 2847/f 797

MS. Leimonos 238/f 215

Din punct de vedere strict muzical, o cântare evfimie nu se deosebește de o cântare liturgică în stil papadic-calofonic. Piesa este structurată în două mari secțiuni: prima, construită cu materialul sonor (formule melodico-ritmice) propriu stilului papadic, are textul în care se precizează funcția și numele înaltului personaj; a doua secțiune este o lungă kratimă, partea fără text literar, care uneori poate fi preluată de la o altă piesă. Ca specie, cântarea polihronion prezintă acea caracteristică comună întregului repertoriu muzical de tradiție bizantină, și anume valabilitatea pe o perioadă îndelungată. Astfel, se întâlnește cazul în care această piesă figurează în trei manuscrise cu numele a trei domnitori diferiți, dovadă a actualizării permanente și a circulației cântării. Datorită necesității de adaptare la momentul interpretării, în textul literar se notează uneori numai funcția și se lasă un spațiu liber pentru a se completa cu numele corespunzător momentului sau se scrie "acela" (deinas); alteori se lasă liber și spațiul în care se completează funcția. Indicația care precede piesa poate fi mai generală sau mai precisă; pentru prima modalitate există formulările: "evfimie pentru arhiereu", "se cântă la arhiereu", "se cântă pentru domnitor", "polihronion domnesc" sau "prezenta se cântă spre gloria și lauda Prea-luminatului" și cea mai generală formulare "se cântă pentru mitropolit și patriarh și domnitor". Această ultimă formulare dovedește încă o dată flexibilitatea speciei, cântarea utilizându-se în funcție de necesitatea momentului. Indicația mai precisă denumește țara (Ungrovlahia sau Moldova): "pentru domnitorul Ungrovlahiei". Această precizare susține afirmația potrivit căreia manuscrisele de secol XVII-XVIII provin din Țara Românească și cu unele excepții din Moldova. În cele 25 de volume, o singură dată se întâlnește indicația cu referire la Moldova, în Ms.238 de la Leimonos-Grecia: la f.215 se notează "evfimie pentru mitropolit Moldovei", iar în textul piesei denumirea țării este de Moldovlahia. În toate celelalte manuscrise, în cazul în care se notează țara, se întâlnește numai Ungrovlahia, deși unii domnitori de epocă fanariotă au deținut domnia și în Moldova. Întrucât nu avem dovezi ale utilizării volumelor și în Moldova, problema circulației atât a manuscriselor cât și separat a polihronioanelor, rămâne deschisă. Prezentul studiu se concentrează asupra identificării pieselor, deoarece acest aspect nu a fost analizat în studii anterioare.

Muzicologul Sebastian Barbu-Bucur a abordat subiectul în trei articole. Primul se intitulează "Imnuri, aclamații, engomioane și polihronii în manuscrisele psaltice românești, grecești și bilingve de la sfârșitul secolului al XVII-lea până la începutul secolului al XIX-lea, aflate pe teritoriul României" și reprezintă capitoul IV din lucrarea "Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone", apărută la Editura Muzicală în 1989. În al doilea articol, apărut în revista Muzica nr. 3 din 1996 (p. 93-106), a publicat o piesă din manuscrisul 258 aflat la Leimonos-Grecia (acest codex l-am exclus din materialul nostru). Al treilea articol

prezintă manuscrise mai recente și în principal în limba română din colecția Mănăstirii Neamț, fond necercetat personal⁴. Capitolul IV al lucrării din 1989 oferă o prezentare globală a speciei de evfimie, utilă prin semnalarea volumelor diseminate în diverse colecții.

Deoarece s-a urmărit, probabil, doar inventarierea manuscriselor, în articolul citat există unele inadvertențe pe care le vom elucida în prezentul studiu. Trei semnalări se referă la un volum cercetat de noi în detaliu, Ms.362 BAR Cluj-Napoca din fondul oriental⁵. Astfel, la punctul d, p.162 (din capitolul IV al lucrării din 1989) răspunsul este următorul: ierarhul este Daniel al II-lea mitropolit de Mitilene și exarh al întregului Lesbos, care a deținut funcția între 1693-1708.⁶ La aceeași pagină 162 citim "Pentru mitropolitul Luca"; conform datelor notate în Ms.362, cântarea este dedicată unei persoane civile, Hagi Louka Sgoutas, ctitor de biserică în insula Hios.⁷ A treia semnalare din Ms.362 se află la p.159 punctul h și inadvertența provine dintr-o eroare de traducere. La p.220 din manuscris, indicația "eis ten ypapanten" se traduce cu "la Întâmpinarea Domnului", denumirea sărbătorii de la 2 februarie din calendarul ecleziastic. Așadar, indicația nu se referă nicidecum la întâmpinarea vreunui domnitor; în limba greacă formula care introduce un polihronion pentru domnitor este "eis ton avthenten". Astfel, punctul h "Pentru conducătorul Simeon (Melantos) din Transilvania" a combinat indicația de sărbătoare "Întâmpinarea Domnului" cu textul cântării: "Mellontos Symeonos tou parontos aionos" (Vrând Simeon să se mute din veacul acesta); evident, numele Simeon din text se referă la "dreptul Simeon", personaj în legătură cu sărbătoarea "Întâmpinarea Domnului"⁸. La p.156 punctul 1a "Pentru conducătorul a toată Ungrovlahia Șerban Voievod" nota trimite la Ms.gr.832/f.39v (BAR). La acea filă nu se găsește nici un polihronion; în Ms.gr.832 există un polihronion la f.96, compus de autorul Hrysafis cel Nou (eh 4A), cu indicația "pentru mitropolit" și datele necompletate. Polihronionul dedicat lui Șerban Cantacuzino se află în Ms.,gr.693/f.85 (BAR) și numele se notează în textul piesei; aceasta este rectificarea și pentru punctul i de la p.159 cu trimiterea la Ms.gr.693. La p.158 punctul c "Polihronion pentru voievodul Ungrovlahiei Ioan Nicolae Mavrocordat" nota trimite la Ms.gr.152/f.128v (BAR). În textul piesei, numele domnitorului notat cu scrisul inițial este Nicolae Petru Mavrogheni, peste care s-a scris ulterior, destul de neclar, Mihail Constantin Sou(tzou). La p. 159 punctul e "Polihronion pentru domnitorul Ioan Petru Mavrogheni" nota trimite la Ms.gr.792/f.153v (BAR). La acea filă există doar un text literar de evfimie, fără nici o piesă muzicală. La f.154 din Ms.gr.792 se găsește un polihronion care este identic cu cel din Ms.gr.832/f.96 al autorului Hrysafis cel Nou. Textul model al acestei piese are dedicația către deținătorul mitropoliei Halkedonului și exarh al Bithiniei (așa cum apare în Ms.gr.867/f.238 BAR). În piesa din Ms.gr.792 - de altfel, neterminată - denumirea mitropoliei este denaturată, se păstrează formularea exarh al Bithiniei, iar numele

ierarhului este Meletios. Am rectificat astfel și punctul b de la p.162 "Pentru mitropolitul Meletie al Ungrovlahiei", cu trimiterea la Ms.gr.792 BAR.

Identificarea pieselor reclamă o riguroasă citire paralelă a textului muzical, deoarece pentru specia de care ne ocupăm există trei factori generatori de confuzie. Primul este textul literar, același pentru cântările cu incipitul "Polihronion"; după cum am amintit, nu toate evfimiile au acest text. Al doilea factor este un eh ales preferențial de către autori, ehul 4 autentic (4A). Fiecare eh bizantin are formule melodico-ritmice proprii, specifice ehului respectiv; în consecință este posibil ca două sau trei piese compuse în același stil (papadic-calofonic), cu același text literar și construite cu materialul sonor al aceluiași eh, să fie foarte asemănătoare. Unele piese analizate prezintă și al treilea factor generator de confuzie, anume faptul că autorul apare cu trei determinări diferite pe lângă numele propriu-zis Athanasios. Conform datelor, corespunzător încadrării în epocă a volumelor, în secolele XVII-XVIII există doi autori cu numele Athanasios.⁹ Unul apare cu specificația "ieromonah și Iviritul". În materialul cercetat de noi, atribuirea "Athanasios ieromonah Iviritul" figurează într-un singur volum, EBE 2847/f.800.¹⁰ Atribuirea "Athanasios ieromonah și dascălul nostru" se află notată pentru un polihronion din Ms.gr.564/f.267 (BAR). Formularea "dascălul nostru" fiind nerelevantă, considerăm că este același cu Athanasios Iviritul, deși în catalogul grecesc cele două piese nu sunt incluse în repertoriul compus de acest autor. Cele mai multe volume - 12 - cuprind un polihronion compus de Athanasios de Tarnovo și Adrianopole, patriarh ecumenic. Despre acest autor se știe că a fost mitropolit mai întâi de Târnovo, după unele surse, apoi de Adrianopole, pentru ca din luna mai 1709 în 4 decembrie 1711 să dețină funcția de patriarh ecumenic - de Constantinopol - sub numele de Athanasios al V-lea. După ce nu a mai fost patriarh s-a retras la o mănăstire în Moldova, unde a trăit până la sfârșitul vieții; nu se știe însă care a fost acea mănăstire.¹¹

În urma cercetării comparate am stabilit identitatea fiecărei piese, deoarece în multe volume nu se notează autorul sau există mai multe piese compuse de același autor. În ceea ce privește circulația pieselor, situația este diferențiată: unele sunt singulare, în timp ce altele se întâlnesc în mai multe volume. Piesele singulare, toate fără autor, sunt următoarele: un polihronion scurt în Ms.gr.152/f.128v (BAR) dedicat domnitorului Nicolae Mavrogheni (1786-1790); un polihronion dedicat domnitorului Alexandru Morouzi (1793-1796) în Ms.gr.833/f.75v; polihronionul dedicat lui Șerban Cantacuzino (1678-1688) din manuscrisul K 4466 /f.232 (această cotă semnifică manuscrisul aflat la Biblioteca Regală din Copenhaga-Danemarca). Altă piesă singulară, în eh 4A, cu incipitul de text "Lambrynon te theia sou doxe" (Luminează cu dumnezeiasca Ta slăvire), cu datele necompletate (țară, nume), cu indicația "se cântă la domnitor", se află în Ms.gr.670/f.230v (BAR). De asemenea fără autor este piesa în eh 1 A tetrafonos,

cu incipitul de text "Devtē hristophoroi laoi" (Veniți popoare purtătoare de Hristos), prezentă în trei volume: în Ms.K 4466/f.229v este dedicată domnitorului Șerban Cantacuzino, iar în Ms.III-89/f.333 (BCU Iași) și EBE 2847/f.805 numele domnitorului este Grigore. Având în vedere dedicațiile din Ms.EBE 2847, două pentru mitropolitul Dionisios al Ungrovlahiei, în funcție între lunile iunie-decembrie 1672, și una pentru mitropolitul Theodosie (1668-1672 și 1679-1708), domnitorul Țării Românești este Grigore Ghica, în funcție între 1672-1673 (Grigore Ghica al II-lea a domnit jumătate de secol mai târziu).¹² O altă evfimie fără autor este compusă în stil stihiraric, eh1 plagal (1 Pl), cu incipitul de text "Devtē synphonos oi pistoi" (Veniți credincioși împreună) și se găsește în trei volume: dedicată mitropolitului Dionisios se află în două volume din Grecia, EBE 2847/f.803 și Olympiotissa 208/f.167v; în Ms.K 4466/f.229 numele mitropolitului este Theodosie. Pentru același Theodosie există o piesă inclusă într-un singur volum, EBE 2847/f.800, a autorului Athanasios ieromonah Iviritul; este în eh 4 plagal (4Pl), cu incipitul de text "Semeron stolizetai e ekklesia" (Astăzi se împodobește biserica) și este compusă în stil stihiraric, cu a doua secțiune o kratimă.

Un autor renumit din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Hrysafis cel Nou, a compus trei evfimii în același eh 4 autentic. Piesa cu incipitul de text "Devtē hristophoroi laoi" se găsește în trei manuscrise: în Ms.gr.867/f.241 (BAR), cu dedicația pentru patriarhul Ierusalimului Dositheos; în EBE 2847/ f.808 și K 4466/ f. 231 dedicația este pentru domnitorul Șerban Cantacuzino.

O piesă cu incipitul de text "Poly hronion" am identificat-o în șapte volume; cu dedicația pentru mitropolitul Ungrovlahiei Theodosie figurează în trei manuscrise: Ms.gr.670/f.226 (BAR), Ms.gr.564/f.265 (BAR) și EBE 2063/f.411. Pentru mitropolitul Dionisios se găsește în două exemplare din Grecia: EBE 2847/f.797 și Olympiotissa 208/f.165. În alte două volume - K 4466/f.227v și BCU Iasi III-89/f.331v - nu este completat numele ierarhului. În manuscrisul de la Iași se notează în mod greșit Balasios ca autor al acestei piese. Eroarea reiese din următoarele date: la f.334 se află un alt polihronion atribuit lui Balasios (eh 4A), cu un incipit melodic foarte asemănător celui de la f.331v. Această a doua piesă de Balasios este dedicată mitropolitului Germanos Neon Patron, muzician al cărui discipol a fost Balasios. Cercetarea comparată relevă identitatea textului muzical între piesa de la f.331v și cea din EBE 2847/f.797 atribuită lui Hrysafis cel Nou; în consecință considerăm corectă această atribuire și alăturăm codexul de la Iași celor șase enumerate.

A treia piesă cu textul "Poly hronion" în eh 4A, cu autorul Hrysafis cel Nou, se găsește de asemenea în șapte manuscrise, șase în fondul BAR și unul în Grecia. În Ms.gr.867/f.238 și Ms.gr.792/f.154 dedicația este pentru mitropolitul de Halkedon și exarh al Bithiniei (în primul numele este Ieremia, în al doilea Meletios). În Mss.gr.879/f.263v, 693/f.83v, 832/f.96 și 742/f.315 datele (țară,

mitropolie, nume) sunt necompletate. Al șaptelea volum ce cuprinde această evfimie este Leimonos 238/f.215 și, după cum am amintit, dedicația este pentru mitropolitul Sava al Moldovei (Sava II, 1689-1701).

Polihronionul cu cea mai largă circulație este compus în ehul 4A de către Athanasios patriarhul. În manuscrise autorul apare de cele mai multe ori ca Athanasios de Târnovo sau de Târnovo și Adrianopole. În multe volume nu se notează autorul. Diferită este și prezentarea piesei. Se întâlnește o variantă completă, cu kratima aparținând respectivului polihronion și varianta care după finalul textului face o trimitere la o kratimă aparținând altei piese.

Poly hronion Athanasios Patriarh	Poly hronion Hrysafis cel Nou	Poly hronion Hrysafis cel Nou
BAR 879 / 266 ^V Kalym. 25 / 252 Mahaira 1 / 333 Mahaira 2 / 301 ^V Leim. 230 / 235 ^V Leim. 249 / 283 EBE 2611 / 295 Larnaka 19 / 240 Leim. 459 / 202 BN 27820 / 161 ^V BAR 693 / 85 BAR 742 / 321	BAR 670 / 226 BAR 564 / 265 EBE 2847 / 797 Olym. 208 / 165 EBE 2063 / 411 BCU III-89 / 331 ^V K 4466 / 227 ^V	BAR 867 / 238 BAR 879 / 263 ^V BAR 693 / 83 ^V BAR 832 / 96 BAR 792 / 154 BAR 742 / 315 Leim. 238 / 215

Devte hristophoro Hrysafis cel Nou	Devte symphonos	Devte hristophoro
BAR 867 / 241 EBE 2847 / 808 K 4466 / 231	EBE 2847 / 803 Olym. 208 / 167 ^V K 4466 / 229	EBE 2847 / 805 K 4466 / 229 ^V BCU III-89 / 333

Semeron Athanasios Iviritul	Poly hronion	Poly hronion Athanasios Ieromonah
EBE 2847 / 800	BAR 152 / 128 ^V	BAR 564 / 267

Dintre cele 12 volume care includ polihronionul lui Athanasios patriarhul, în șase se notează numele unui domnitor, iar șase nu au trecut nici un nume în text. Cele fără numele domnitorului sunt următoarele: BN 27820/f.161v (Biblioteca Națională București), BAR 742/f.321, EBE 2611/f.295, Larnaka 19/f.240, Kalymnos 25/f.252 și Leimonos 459/f.202. În cele șase cu numele domnitorului situația se prezintă după cum urmează: pentru Șerban în Ms.gr.693/f.85 (BAR) și Mahaira 1/f.333; pentru Nicolae (Mavrocordat) în Ms.gr.879/f.266 (BAR) și Mahaira 2/f.301v; pentru Constantin (Brâncoveanu) în Leimonos 230/f.235v și pentru Scarlat (Ghica) în Leimonos 249/f.283.

Polihronionul compus de Athanasios patriarh a fost inclus într-o lucrare a muzicologului Gheorghe Ciobanu din anul 1978.¹³ La p.117 se află o scurtă prezentare, iar între p.124-126 se găsește piesa în notație neumatică și transcriere în notație liniară, notația neumatică fiind o copie manuală și nu facsimil. În prezentarea de la p.117 se afirmă că piesa publicată se găsește în Ms.gr.564/f.267 BAR, dar această afirmație nu corespunde realității. În urma unei amănunțite cercetări am descoperit faptul că în Ms.gr.564/f.267 se găsește altă piesă și nu cea publicată la p.124 din articolul citat. La p.118 autorul semnalează dedicația pentru Constantin (Brâncoveanu), așa cum apare în textul piesei din Ms.gr.564 la f.267v, fără ca la p.126 să copieze numele sub portativ. Polihronionul compus de Athanasios patriarh se găsește în două volume cu numele domnitorului necompletat în text: Ms.gr.742/f.321 (BAR) și în BN 27829/f.161v. În fondul BAR creația lui Athanasios patriarh mai există doar în două manuscrise, cu numele domnitorului Nicolae în Ms.gr.879/f.266 și cu numele Șerban în Ms.gr.693/f.85. Astfel, Gh. Ciobanu este posibil să fi publicat fie unul dintre acestea două cu numele schimbat, Constantin, fie unul din celelalte două fără nume în textul literar. Piesa din Ms.gr.564/f.267 atribuită lui Athanasios ieromonah - care este probabil același cu Athanasios Iviritul - este singulară, nu am întâlnit-o în alt manuscris cercetat de noi. Ambele piese fiind în ehul 4A, la o privire superficială se poate confunda incipitul; alt factor generator de confuzie a fost numele Athanasios, luat izolat, fără a se observa atent precizările ce însoțesc acest nume.

*

Din datele prezentate reiese cu claritate faptul că specia de evfimie - pentru care similitudinile sunt foarte derutante - reclamă o cercetare în detaliu, aprofundată, riguroasă. Până în 1990 - și cu atât mai mult în urmă cu două, trei decenii - accesul dificil la bibliografia străină a determinat o limitare în sfera cercetării; s-a lucrat pe baza materialului existent în România și accentul a fost pus pe inventarierea acestui material, pe semnalarea și punerea în circulație a

repertoriului în notație neumatică bizantină. Considerăm că în momentul actual este necesară o concentrare a cercetării pe secțiuni de dimensiuni reduse, cum ar fi o specie de cântare. În articolul de față am ales specia de polihronion și, pentru o cât mai utilă valorificare a cercetării noastre, prezentăm în încheiere un tablou sinoptic.

Note

1. The New Oxford History of Music, vol III, London Oxford University Press, 1960, p.253 și vol IV, 1968, p.420
2. Titus Moisescu, Prolegomene bizantine, Muzica bizantină în manuscrise și carte veche românească, Editura Muzicală, București, 1985, p.81-100
3. În prezentul articol, pentru toate manuscrisele cu cota din fondul Bibliotecii Academiei Române București se utilizează sigla BAR
4. Sebastian Barbu-Bucur, "Polihronii, aclamații și imnuri laice în manuscrise psaltice de la Mănăstirea Neamț", Byzantion Romanicon vol IV, Academia de Arte "G. Enescu" Iași, 1998, p.81
5. Ozana Alexandrescu, "O reconsiderare privind proveniența manuscrisului 362 BAR Cluj-Napoca", revista Muzica nr.1, 1997, p.106
6. Vasilios Ateses, Episkopikoi katalogoi tes ekklesias tes Ellados, Ekklesiastkos Pharos, tomos 57, 1975, p.147
7. Ozana Alexandrescu, op.cit., p.108, p.111
8. Textul reprezintă icosul XII din Imnul Acatist și nu este prevăzut în Mineiul lunii februarie, ci în Triod și Orogliu; în manuscrise există multe cazuri de alegere liberă a textului, în special pentru specia de mathima, cum este piesa de la p.220 din Ms.362 BAR Cluj
9. Manoles K Hatzeyiakoumes, Mousika Heirographa Tourkokratias (1453-1832) tomos protos, Athena 1975, p.263-264
10. În acest articol sigla EBE reprezintă fondul Bibliotecii Naționale din Athena, Grecia
11. Lexiconul enciclopedic Elevtheroudake, Athena 1927, vol.I, p.301
12. Toate datele referitoare la mitropoliți se găsesc în "Istoria bisericii ortodoxe române", Mircea Păcurariu, Editura Institutului biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981
13. Gheorghe Ciobanu, Muzica instrumentală, vocală și psaltică din secolele XVI-XIX, Izvoare ale muzicii românești, volumul 2, Editura Muzicală, București, 1978